

„FATALNE LATA 90.” – OD DOŚWIADCZENIA, PRZEZ MIT POLITYCZNY, DO E-FOLKLORU

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

–

Wydział Literaturoznawstwa,
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

Wydarzenia będące następstwem rozpadu Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich – między innymi reforma finansowa (1992), kryzys finansowy (1998) i dewaluacja rubla, a także wojna w Czeczenii – przyniosły zmiany gospodarcze, kulturowe, ideologiczne, które dotknęły wszystkich obywateli byłego ZSRR, choć w różnym stopniu. W latach 90. XX wieku Rosjanie musieli zmierzyć się z drastycznym spadkiem poziomu życia, ze wzrostem przestępczości, z utratą majątków przez udziały w piramidach finansowych i tym podobnymi zjawiskami, korzystali z pomocy humanitarnej „zgnięłego” (dotychczas) Zachodu, często szukali wsparcia u lokalnych szarlatanów, pseudoznachorów, pseudobiznesmenów. Ta trudna dekada zyskała w rosyjskim języku potocznym i medialnym miano „fatalnych lat 90.” (ros. *luxue 90-e*, dosł. złe). Przymiotniki „złe”, „fatalne” określają lata 90. jako przynoszące nieszczęścia, traumatyczne, a „najbardziej widomym przejawem traumy jest to, że ludzie o niej rozmawiają i chcą jej jakoś zaradzić” [Sztompka 37]. Jak celnie zauważył Wojciech J. Burszta, „ludzka pamięć jest wysoce selektywna i czyni sensownym naszą przeszłość, choćby złą, gdyż to była NASZA przeszłość, nasz świat doświadczeń” [125], dlatego negatywne doświadczenia pierwszej postradzieckiej dekady poddawane są przez współczesnych Rosjan rewizji w różnych dyskursach – politycznym, medialnym,

społecznym. Do dzielenia się opiniami i informacjami na temat tego okresu zachęca na przykład „Muzeum lat 90.” – wspólny projekt internetowy Fundacji Jegora Gajdara (premiera i ministra finansów Federacji Rosyjskiej w latach 1991–1992) i portalu informacyjnego COLTA.RU [Fond Egora Gajdara]. W moskiewskim Parku Sztuki Muzeon zorganizowano w 2015 roku festiwal Wyspa 90. (ros. *Остров 90-х*) – wielogodzinny maraton składający się z wykładów, okrągłych stołów, wystaw fotograficznych. Celem organizatorów było skupienie się na pozytywnych aspektach i wkładzie pierwszej postradzieckiej dekady w kulturę współczesną [Medvedev; Shutova]. W ostatnich latach także w badaniach rosyjskich etnografów i antropologów pojawiają się próby utrwalenia doświadczeń autobiograficznych lat 90. oraz ich naukowej analizy [np. Gutyrta; Popova].

Nie ustaje także medialna debata waloryzująca lata 90. w Rosji, która opiera się głównie na ocenie dokonanego wyboru między radzieckim porządkiem a nową wolnością – wyznania, rynku, obyczajów. W mediach wyraźnie obecna jest negatywna waloryzacja lat 90. jako „fatalnych”¹, czasami wręcz „przeklętych” (ros.

¹ Np. w 2007 r. telewizja NTW (ros. HTB) prezentowała cykl filmów dokumentalnych pod wspólnym jednoznacznym tytułem „Fatalne lata 90.”, w których omawiano zjawiska patologiczne, katastrofy społeczne tego okresu.

Fot. 1. To były fatalne [lata] 90. Gracze starali się przetrwać tak, jak mogli

Fot. 2. To były fatalne [lata] 90. Łączyliśmy się z internetem tak, jak mogliśmy

проклятые) [np. Nazarov and Rodionov 3]. Jednak nie jest to oceną jedyną. Na przykład Naina Jelcyn, wdowa po prezydencie Borysie Jelcynie, i rosyjski aktor Oleg Basilaszwili propagowali określenie lat 90. jako „świętych” [Prizrak saita], argumentując to zwróconą Rosjanom wolnością wyznania, a Cerkwi Rosyjskiej swobodą w świeckiej sferze publicznej [np. Strukova]. Polaryzacja opinii na temat lat 90. (fatalne versus święte) pokazuje, że nie można mówić o jednym obrazie zachowanym w zbiorowej pamięci obywateli byłego ZSRR, ponieważ „pamięci zbiorowych jest tyle, ile jest grup społecznych” [Król XIX]. Wszelkie formy uzewnętrznienia osobistych doświadczeń są sposobem powiązania indywidualnego doświadczenia z kontekstem społeczno-kulturowym – cudzymi opiniami, medialną retoryką, artystyczną adaptacją. Pamięć nieoficjalna, indywidualna nie jest tożsama z pamięcią oficjalną, reprodukowaną przez instytucje państwowe i służącą funkcjom ideologiczno-integracyjnym, jednak przekaz oficjalny oddziałuje na przekazy nieoficjalne. Stąd celem niniejszego artykułu będzie odpowiedź na dwa pytania: po pierwsze, jaka jest geneza dominującego w mediach chrononimu „fatalne lata 90.” negatywnie waloryzującego tę dekadę, po drugie, czy i jak ów chrononim został zaadaptowany w relacjach autobiograficznych (badaniach autoetnograficznych, wpisach wspomnieniowych w internecie) oraz

w demotywach internetowych. Materiał do analizy porównawczej stanowiły teksty krytyczne na temat medialnej genezy chrononimu „fatalne lata 90.”, publikacje wyników badań etnograficznych oraz własne zbiory źródeł internetowych. Artykuł nie pretenduje do miana tekstu wyczerpującego podjęte zagadnienie, stanowi jedynie studium wybranych przypadków.

„Fatalność” lat 90. w mediach rosyjskich

Chrononimy, czyli nazwy wydarzeń, okresów historycznych, to nazwy nieoficjalne pełniące także funkcję oceniającą i wartościującą [Giedz 121]. Źródła chrononimu „fatalne lata 90.” doszukiwać się należy w publicystyce. Jego autorem jest rosyjski pisarz Michaił Weller, który użył tego określenia w książce *Kassandra* opublikowanej w 2002 roku [Kozyrev]. Jednak chrononim zyskał popularność nie dzięki literaturze, ale dzięki kampanii wyborczej w 2007 roku w Federacji Rosyjskiej, gdy w mediach rozpoczął się proces konstruowania języka opisu lat 90., określania w świadomości społecznej sposobu mówienia o nich, nazwany przez Jerzego Kochana „tematyzacją dyskursu społecznego” [Kochan 133]. Badania Olgi Malinowej pokazały, że negatywna ocena lat 90. była produktem ubocznym legitymizacji polityki rosyjskiej z początku pierwszej dekady XXI wieku, a najważniejszy wpływ na medialną waloryzację

Fot. 3. To były [lata] 90. Skajpowaliśmy tak, jak mogliśmy

tego czasu w Rosji miały przemówienia Władimira Putina². Głównymi narzędziami tworzenia negatywnego obrazu lat 90., zgodnie z prawami retoryki politycznej, były krytyka decyzji poprzednika oraz przedstawianie własnego kursu politycznego jako korekty błędów poprzedniego okresu. Na początku swojej prezydentury, przemawiając do różnych odbiorców, Putin wyrażał oburzenie wielomiesięcznymi opóźnieniami w wypłacaniu emerytur, świadczeń i wynagrodzeń, przypominał straty poniesione przez rolnictwo, przemysł obronny, naukę i edukację w latach reform, krytykował decyzję o spłacie długów ZSRR i potępiał były rząd za niezdecydowanie w przeprowadzeniu reformy emerytalnej. Prezentowana przez niego wizja lat 90. była przesycona wartościami, emocjami, dawała słuchaczom poczucie szansy współuczestnictwa w naprawie sytuacji. Przedstawiając własny kurs polityczny w opozycji do poprzedniego okresu, Putin skonstruował tym samym opozycję lat 90. ubiegłego wieku i pierwszej dekady wieku obecnego. Jak pokazały badania Malinovej, chociaż prezydent nie użył słowa „fatalne” do scharakteryzowania poprzedniego

² W ramach projektu poświęconego semantycznym ramom pamięci zbiorowej lat 90. XX wieku i pierwszej dekady XXI wieku w rosyjskim dyskursie politycznym Malinova poddała analizie sposoby przedstawienia doświadczeń lat 90. w przemówieniach Putina z lat 2000–2008.

Fot. 4. To były fatalne [lata] 90. Bawiliśmy się tak, jak mogliśmy

dziesięciolecia, to wykorzystując zasadę porównania, kreując obraz lepszej, bo stabilnej dekady XXI wieku, celowo i mimowolnie przyczynił się do tworzenia mitu „fatalnych lat 90.”. Media tak właśnie zaczęły określać pierwszą dekadę postsowieckiej Rosji, a kontrastowanie stabilnych lat początku obecnego wieku z fatalnymi latami 90. stało się techniką często stosowaną przez rosyjskich polityków i dziennikarzy. Zaczęto utożsamiać tę dekadę wyłącznie z osłabieniem państwa, niekontrolowaną decentralizacją władzy, bezprawiem, trudnościami gospodarczymi i utratą przez Rosję wpływu na politykę światową. Chrononim „fatalne lata 90.” stał się kwintesencją mitu złych czasów, od których należy się odciąć, by dojść do doskonałej Rosji w przyszłości. Przeciwnicy negatywnej waloryzacji lat 90. określają tę narrację właśnie jako mit polityczny, dający uzasadnienie konkretnych działań politycznych [np. Baranov; Nazarov and Rodionov; “Issledovanie razveiało mif”].

„Fatalność” lat 90. w autobiograficznych relacjach wspomnieniowych

Janina Hajduk-Nijakowska, analizując opowieści wspomnieniowe, stwierdziła, że „współcześnie konstruowanie opowieści [...], odbywa się przy wtórce mediów [...]. Zatem w trakcie analizy współczesnych opowieści, nawet tych bezpośrednio powiązanych z przeżyciami

Fot. 5. To były fatalne [lata] 90. Ubieraliśmy się tak, jak mogliśmy

jednostki, musimy uwzględnić także relacje z mass mediami i dyskursem publicznym” [“Deficyty w zakresie badań” 80-81]. Dominującą w dyskursie medialnym opinię o „fatalnych” latach 90. skonfrontuję z różnorodnymi materiałami wspomnieniowymi dystrybuującymi nieoficjalną wiedzę o tej dekadzie. Na potrzeby niniejszej analizy określam je wspólnym terminem „relacje”, który oznacza retrospektywne opowiadania naocznych świadków i uczestników ówczesnych wydarzeń. Są to teksty różne gatunkowo i stylistycznie: konkursowe wspomnienia-autobiografie Rosjan, wypowiedzi zebrane w ramach badań etnograficznych, lakoniczne wpisy internautów. Wszystkie relacje zawierają autopercepcję oraz subiektywną prezentację wybranych aspektów okresu historycznego, wszystkie również stanowią efekt konstruowania autobiografii lub jej fragmentów pod wpływem motywacji zewnętrznej – prośby badacza, zaproszenia instytucji organizującej konkurs, zachęty internautów do dzielenia się opiniami, wspomnieniami. Relacje powstały nie po to, by ustalać jakieś fakty, ale by przedstawiać ich interpretację nadawaną w kontekście autobiograficznych doświadczeń, „dla jednostki ważne jest bowiem to, że potrafi ona skonstruować narrację, czyli uporządkować narracyjnie własne przeżycia, »uporać się« z nimi” [75].

Najobszerniejszych materiałów wspomnieniowych dostarczyły teksty opublikowane w dwutomowym

zbiorze wspomnień *Opowieści z lat 90.* [Marinina], będącym pokłosiem konkursu realizowanego w ramach projektu i serii wydawniczej *Księga narodu* (ros. *Народная книга*) [“Semeinye istorii”]³. Publikacja stanowi zbiór wspomnień Rosjanek i Rosjan, którzy w tamtym czasie byli w różnym wieku i zajmowali różne pozycje społeczne (uczniowie, studenci, aktorzy, pisarze, biznesmeni, lekarze, naukowcy, bezrobotni, żołnierze). Przeanalizowane przeze mnie wpisy wspomnieniowe na portalach internetowych (blogi, komentarze do tekstów popularyzatorskich, wypowiedzi na forach) pochodzą z lat 2012–2016 i mają charakter fragmentaryczny, skrótowy, zazwyczaj zwięźle relacjonują konkretne wydarzenia, często są anonimowe. Wyniki rosyjskich badań przeprowadzonych metodą etnografii prezentują krótkie retrospekcje pokolenia dzieci lat 90. [Popova; Gutyr; Shirokalova].

W relacjach wspomnieniowych rzeczywistość lat 90. opisywana jest z wielu niemożliwych do ujednoczenia perspektyw. Inaczej wydarzenia tego okresu interpretuje pokolenie najstarsze, czyli ludzie urodzeni w ZSRR i w nim mentalnie ukształtowani, odmiennie ludzie, których młodość przypadła na lata transformacji, zupełnie inaczej osoby będące wtedy dziećmi czy pochodzące z różnych regionów byłego ZSRR. W relacjach wspomnieniowych, abstrahując od ich gatunkowej i stylistycznej różnorodności oraz wiekowej i społecznej niejednorodności ich autorów, analizować będą reprezentację wybranych aspektów rzeczywistości, wskazujących na ewentualne postrzeganie tego okresu jako „fatalnej” dekady.

W analizowanych relacjach wyodrębnić można kilka charakterystycznych węzłów tematycznych, ilustrujących traumatyczność ówczesnej sytuacji. Najczęściej wspominane są zabójstwa, wymuszenia, głód,

3 Konkurs trwał od stycznia 2016 do czerwca 2017 r. Do uczestnictwa uprawnieni byli Rosjanie będący aktualnie obywatelami Federacji Rosyjskiej oraz emigranci. Od uczestników oczekiwano zapisów prawdziwych historii, jakie zazwyczaj przekazują swoim rozmówcom w codziennych kontaktach. Do udziału w projekcie dopuszczono teksty zawierające nie więcej niż 10 tysięcy znaków; autorzy mogli je podpisać własnym nazwiskiem lub pseudonimem. Podanie informacji o sobie (miejsce zamieszkania, zawód wykonywany w latach 90. i kolejnych) było dobrowolne. Wszystkie wspomnienia zamieszczono na stronie internetowej projektu, natomiast wybrane opublikowano dodatkowo w postaci książki w dwóch tomach. Głównym kryterium wyboru tekstów do publikacji była ich jakość, którą organizatorzy konkursu zdefiniowali jako wyrazistość tekstu i atrakcyjność dla czytelnika.

Fot. 6. To były fatalne [lata] 90. Ubieraliśmy się tak, jak mogliśmy

deficyt produktów żywnościowych, upokorzenie zawodowe. Zarówno osoby dorosłe, jak i ówczesne dzieci były świadkami zbrodni lub stykały się ze śladami ich dokonania, na przykład: „Pamiętam, jak spacerując z psem, trafiałam w lesie na trupy...” [lexa3374]⁴; „U nas w klatce, dokładnie to pamiętam, w 1996 roku zabili sąsiada. Mieszkał na szóstym piętrze. Coś tam poszło nie tak i udało mu się dostać do parteru, dzwonił do naszego mieszkania, ale nie otworzyliśmy, baliśmy się. Potem cała klatka była we krwi (Aleksander, ur. 1988 r.)” [Gutyra 82].

4 Tłumaczenie relacji na język polski – A.G.-S.

Często przewijają się przez wspomnienia z lat 90. kwestie ekonomiczne – inflacja oraz wielomiesięczne niewypłacanie wynagrodzeń. Ich skutki – głód i brak środków do życia zdominowały inne aspekty egzystencji, na przykład: „Latem w 1994 syn miał 7 miesięcy. Wyплаты nie wypłacali po pół roku, wyskrobałam ostatnie drobne, kupiłam woreczek mleka, przyszłam do domu, a ono skwaśniało. Dostałam histerii, chociaż niełatwo doprowadzić mnie do płaczu. Do dziś mnie trzęsie na wspomnienie” [lexa3374].

Ze względu na konieczność zapewniania bytu rodzinie ludzie, w poczuciu upokorzenia, zmieniali dotychczas cenione, a obecnie nieopłacane zawody (np. naukowiec, żołnierz) na takie, które dawały szansę zarobku: „Niedawno mama się przyznała, że po pracy chodziła do sklepu myć podłogi. Płacili produktami spożywczymi. Główny inżynier w »skrzynce pocztowej«⁵ [“Kak my vyzhili”].

Popularną formą zarobku był handel przygraniczny. Drobni handlarze przywozili z Polski małe partie towarów, szybko sprzedawali je na rosyjskim rynku i wyruszali w kolejną podróż tą samą trasą. Nazywano ich „czólenkami” (ros. челнок, odpowiednik polskiego określenia „mrówka”). Dla wielu Rosjan było to zajęcie poniżej ich ambicji i kwalifikacji, ale pozwalało utrzymać rodzinę. W relacjach na temat zmiany zawodu i rezygnacji ze związanego z nim prestiżu narratorzy uzasadniają, czasem też usprawiedliwiają dokonane wybory: „Służyłem na Łotwie w najgorsze lata. Udało się przetrwać tylko dzięki racjom żywnościowym. Bywało, że sami z żoną nie jedliśmy, oddawaliśmy resztki jedzenia dzieciom. A potem ktoś z przyjaciół się nade mną »ulitował« i wziął ze sobą do Polski po ciuchy. Nienawidziłem siebie, ale co miałem robić. Stałem na rynku z manelami. Za to dzieci były syte (Nikołaj, 53 lata)” [“Zhizn' v dev'ianostykh”].

Reprezentantami „fatalności” lat 90. w przytoczonych relacjach wspomnieniowych są motywy upokorzenia, głodu, przestępstw kryminalnych. Jednak ta „fatalność” współlistnieje w relacjach z pozytywnymi aspektami ówczesnej rzeczywistości. Zapamiętali je zwłaszcza przedstawiciele młodszego pokolenia, dla których lata 90. to czasy młodzieńcze. Mieli oni

5 „Skrzynka pocztowa” – potoczna nazwa instytutu badawczego wchodzącego w skład kompleksu wojskowo-przemysłowego. Nazwa nawiązywała do utajnionego adresu takich instytutów, którym był tylko numer skrzynki pocztowej.

Fot. 7. To były [lata] 90., staraliśmy się przetrwać tak, jak mogliśmy

świadomość trudności bytowych, doświadczali ich zarówno w sensie fizycznym (uboga dieta, głód), jak i psychicznym (upokorzenie rodziców, brak własnych perspektyw) i opisywali w relacjach. Wspominali jednak także „nowości”, które wyznaczały sposób relatywizowania innych aspektów życia. Specyfikę postrzegania tego okresu przez przedstawicieli młodszego pokolenia oddają motywy związane z pozytywnymi przemianami dotyczącymi pierwszych kontaktów z odzieżą, żywnością i rozrywką z Zachodu. Dla młodych ludzi, kształtujących swoją tożsamość, ważne były nie tylko żywieniowe, ale również zewnętrzne oznaki zubożenia, ponieważ ubiór jest cennym nośnikiem informacji o człowieku i wywiera istotny wpływ na ocenę jego wizerunku przez innych. Dostępność ubrań z Zachodu stanowiła punkt zwrotny w sposobie kształtowania hierarchii rówieśników i wyznaczała młodym ludziom nowe cele: „... znieśli mundurki szkolne. To było momentem zwrotnym w moim życiu. O ile wcześniej nie zwracano w szkole uwagi na status społeczny, to po zniesieniu mundurków przestaliśmy być równi. To, jak kogo ubierali rodzice, wszystko wyjaśniało” [Popova 125]; „Odzież przekazywało się z dziecka na dziecko, nowe ubrania to było wielkie święto, ja (trzecia dziewczynka w rodzinie) zazwyczaj takiego szczęścia nie miałam. Pamiętam, że już w 8 klasie nieoczekiwanie na urodziny kupili mi wieceelki luksus – pierwsze džinsy (dekатыzowane!),

byłam najszcześniejszym człowiekiem na Ziemi” [“Kak my vyzhili”].

Konsekwencją kontaktów z kulturą Zachodu było pojawienie się nowych hobby, na przykład zbierania wkładek-obrazków ze zdjęciami samochodów, motocykli i innych środków transportu z tureckich gum Turbo. Częstym motywem wspomnień młodszego pokolenia są spotkania rówieśników, w czasie których po kolei grano na konsolach gier wideo Sega lub Dendy. Popularnym tematem wspomnień są również batony Snickers, Bounty – nowe dla postradzieckich obywateli towary spożywcze, których dystrybutorami stały się kioski, dotychczas oferujące ograniczony asortyment towarów radzieckich. W opinii Valerii Gutiry, badającej świat dziecka w okresie kataklizmów socjalnych lat 90., można wręcz mówić o specyficznej „kulturze kioskowej” (ros. киосочная культура) [83] opartej na drobnych towarach z Zachodu dystrybuowanych za pośrednictwem niewielkich punktów sprzedaży. Owe nowości wprowadzały dzieci w nieznaną i upragnioną świat: „Do dzisiaj pamiętam to szczęście, kiedy pierwszy raz spróbowałam modnego Snickersa. W smaku, oczywiście, wstrętny, ale papierek kilka lat wisiał nad moim łóżkiem jako zamorski i rzadki obrazek” [Marinina, tom 1, 44].

Motywy powtarzającym się w relacjach, ilustrującym niecodziennosc wydarzenia, jest dzielenie zachodniego batona na kilka części, żeby poczęstować nim wszystkich członków rodziny: „pierwszego Snickersa kupionego przez rodziców podzieliliśmy na 5 osób – trzech moich braci i młodszą siostrę. Do dziś wspominam”; „Do herbaty czasami był w domu Snickers – z zamrażalnika, żeby łatwo rozkroić na pięć części” [“Kak my vyzhili”]; „Pamiętam, jak te wszystkie snickersy-bounty kroilo się na kawalki i dzieliło »dla wszystkich« (Irina, 38 lat)” [“Zhizn' v devianostykh”].

W przeanalizowanych relacjach wspomnieniowych pojawiają się także motywy typowe dla legend miejskich, na przykład o wydarzeniach kryminalnych i pomocy humanitarnej z Zachodu⁶: „1993 albo 1994 rok. Przeczytałem artykuł w gazecie »Prawda Kaliningradzka«. Kobieta kupiła na rynku mięso, bez kości. W domu zaczęła je dzielić i znalazła kulę z pistoletu. Zadzwoiła na milicję.

6 Być może obecność tych legendowych motywów we wspomnieniach jest efektem społecznej imaginacji, która przyjęła postać osobistego wspomnienia, jednak ustalenie genezy tych motywów w analizowanych relacjach wykracza poza cel niniejszego artykułu.

Fot. 8. To były fatalne 90. Próbowaliśmy się dogadać, jak mogliśmy.

Zabrali do ekspertyzy. Okazało się, że to ludzkie mięso... »O wynikach śledztwa będziemy informować...« Do dziś cisza (Georgij Barabanov, w latach 90. pułkownik)” [Marinina, tom 1, 59]; „Kiedyś dostaliśmy pomoc humanitarną. Maleńka paczuska z Kalifornii. Było w niej 12 małych puszek z napisem »Purée z tuńczyka«. Ze dwa tygodnie smarowaliśmy tym purée chleb i jedliśmy z herbatą. Purée było smaczne, tylko zupełnie bez soli. No to soliliśmy. Potem się wyjaśniło, że to były konserwy dla kotów powyżej 8 lat” [lexa3374].

W relacjach zarówno ówczesnych dorosłych, jak i młodych ludzi trudny okres lat 90. sporadycznie określany jest medialnym chrononimem „fatalne lata 90.”. Pojawia się on jako określenie motywowane zewnętrznie, na przykład: „z latami 90., okrzykniętymi fatalnymi, zazwyczaj kojarzą się Nowi Ruscy (Aleksandr Movczan, w latach 90. inżynier budownictwa)” [Marinina, tom 1, 105]. Dla przedstawienia sytuacji w latach 90. autorzy wspomnień często używają czasownika „przetrwać” (ros. *выжить*), który nadaje znaczenie własnej przeszłości opowiadającego, wskazuje na dominującą motywację działań i decyzji ówczesnych Rosjan – przetrwać znaczy przetrzymać trudny okres, utrzymać się przy życiu, nie zginąć. Swoją konkursową opowieść o latach 90. nauczycielka języka rosyjskiego zatytułowała właśnie *Historia przetrwania* (ros. *История выживания*) [Marinina, tom 1, 42]. Jako motywacja decyzji związanych

z porzuceniem ideałów i statusu społecznego w imię zarabiania pieniędzy na utrzymanie rodziny stosowane są warianty sformułowania wskazującego na czynniki zewnętrzne pozostające poza wpływem opowiadającego i ograniczające możliwości wyboru: „każdy starał się przetrwać tak, jak mógł” [Marinina, tom 1, 35]; „Ogólnie, staraliśmy się przetrwać tak, jak mogliśmy” [“Kak my vyzhili”].

Analiza leksykalna relacji dowodzi, że przymiotnik „fatalne” nie jest spontanicznie wybierany przez autorów dla odzwierciedlenia specyfiki tamtego okresu. Bardziej adekwatny okazuje się czasownik „przetrwać”, który odzwierciedla perspektywę indywidualną wspominającego, jego postawę wyznania, dzięki której przedstawiony świat lat 90. jest przede wszystkim scenariem przeżyć wewnętrznych, tłem decyzji, działań. O ile więc w oficjalnym medialnym dyskursie dominuje chrononim „fatalne lata 90.”, to oddolna waloryzacja tej dekady okazuje się bardziej różnorodna, ponieważ w pamięci autorów relacji pozostały także wspomnienia pozytywne, niekiedy wysuwające się na plan pierwszy narracji. Podobną tendencję można zauważyć także w niektórych inicjatywach społecznych podejmowanych przez Rosjan w ostatnich latach, nawołujących do wspólnego wyrażania przychylnych opinii o latach 90. Na przykład w 2015 roku w sieciach społecznościowych zyskała popularność akcja pod hasłem „Dość malowania lat 90. w czarnych barwach” (określana jako *flash mob*), której ideą była publikacja fotografii z młodości ukazujących powiew wolności w latach 90. [“»Oshchuti vozdukh svobody!«”]. W Runecie powstają strony poświęcone nostalgicznym wspomnieniom z lat 90. [np.: *Love90*; *Devianostye. Old-School*], z kolei w serwisie społecznościowym Instagram popularność zyskują konta osób, których dzieciństwo przypadło na tę dekadę i zostało utrwalone na fotografiach (np. *Ностальгия по 90-м*; *Ностальгия по 90-м. Вспомним как это было*).

„Fatalność” lat 90. w demotyworach

Formą przekazu doświadczeń lat 90. stał się także hybrydalny gatunek dyskursu internetowego, czyli demotywor, w którym wyrażenie zaznacza się dominacją wizualności, tak zwany wzrokocentryzm [Banks 39]. Wiele demotyworów powstało na anonimowych forach internetowych, często pozbawionych jakiegokolwiek cenzury (np. *demotivatorz.ru*; *rusdemotivator.ru*), nastawionych głównie na wymianę obrazków (tzw.

Fot. 9. To były [lata] 90., zarabialiśmy tak, jak mogliśmy

imageboard). Do większego grona osób trafiają one przez portale rozrywkowe (np. Runet.LoL; ЯПлакалъ) i serwisy społecznościowe (Facebook, ВКонтакте). Tekst i obraz w demotyworze łączy relacja, w której oba aspekty wzajemnie na siebie wpływają. Fotografia jako komunikat wizualny ma charakter otwarty, komentarz wpływa na jej interpretację, tworzy kontekst. Do analizy wybrane zostały demotywozatory kompilujące w komentarzach tekstowych medialny chrononim „fatalne lata 90.” lub neutralne określenie „lata 90.” z frazą „staraliśmy się przetrwać tak, jak mogliśmy”, nawiązującą do sposobu opisu dekady w przeanalizowanych relacjach wspomnieniowych.

Nostalgiczne demotywozatory z podpisami „To były lata dziewięćdziesiąte”, „Fatalne lata 90.” lub „Staraliśmy się przetrwać tak, jak mogliśmy” (ros. *Это были девяностые/лихие девяностые/мы выживали как могли*) zyskały popularność w Runecie w 2011 roku. Zgodnie z informacją zawartą w internetowym informacyjno-rozrywkowym projekcie Memepedia.ru, źródłem tego demotywozatora stała się fraza z *Najlepszego filmu* (ros. *Самый лучший фильм*, reż. Kiril Kuzin) z 2008 roku. W jednej ze scen główny bohater, który trafił do nieba, opowiadając sekretarzowi Boga o życiu w latach 90., użył sformułowania „To były lata 90. Zarabialiśmy pieniądze

так, как моглиśmy” [ivanpotashov]. Pomimo słabych recenzji i niskiej oceny widzów fraza „To były lata 90.” przeszła do slangu, po czym, wariantywnie modyfikowana, stała się źródłem demotywozatorów.

Najliczniejszą grupą wiekową w społecznościach internetowych są przedstawiciele tak zwanego pokolenia lat 90. [Gutyra 85]. Stąd zapewne popularność demotywozatorów odnoszących się do aspektów rzeczywistości szczególnie ważnych dla osób, których młodość przypadła na ten okres. W ich wspomnieniach (np. na temat mody, zachodnich nowości) wyczuwalna jest nostalgia i jednocześnie ironia względem przeszłości.

Przymiotnik „fatalne” nabiera w demotywozatorach różnego znaczenia w zależności od kontekstu wizualnego. W demotywozatorach nawiązujących do techniki przymiotnik „fatalne” odsyła do innych znaczeń niż te obecne w dyskursie medialnym. Podpisy uzupełniające zdjęcia sugerują, że „fatalność” lat 90. oznacza słabą jakość ówczesnych sprzętów elektronicznych. Na przykład zdjęcie prezentujące amatorskie sposoby przystosowania sprzętu elektronicznego do korzystania z gier na 8-bitowych komputerach podpisano „Gracze starali się przetrwać tak, jak mogli” (fot. 1), a zdjęcie modemu: „To były fatalne [lata] 90. Łączyliśmy się z internetem tak, jak mogliśmy” (fot. 2, dosł. slangowe „konektowaliśmy się z internetem” [“Slovar’ komp’yuternogo slenga”). Podpis pod zdjęciem ilustrującym typowy dla lat 90. sposób komunikowania się przez telefony stacjonarne nie zawiera wprawdzie przymiotnika „fatalne” („To były [lata] 90. Skajpowaliśmy tak, jak mogliśmy”, fot. 3), jednak wskazanie okresu, którego dotyczy fotografia, sugeruje odbiorcy określoną ocenę. Negatywna waloryzacja ówczesnego poziomu techniki i komunikacji jest wynikiem zestawienia z sytuacją obecną. „Fatalność” lat 90. w demotywozatorach nawiązujących do poziomu techniki odsyła do trudności, z jakimi borykali się młodzi ludzie, a nie ich dbający o byt rodzice.

Inną perspektywę w wizualnych retrospekcjach odzwierciedlają demotywozatory łączące fotografie dzieci i młodzieży oraz komentarze opisujące problemy tej grupy wiekowej. Na przykład tekst pod zdjęciem dzieci bawiących się w jazdę po śniegu za autobusem, wykorzystujący czasownik „bawić się” i przymiotnik „fatalne”, ma charakter żartobliwy (fot. 4, „To były fatalne [lata] 90. Bawiliśmy się tak, jak mogliśmy”). Natomiast w komentarzach do zdjęć ukazujących typową garderobę młodzieży lat 90. (dżinsy w marmurek, legginsy, ortalionowe

dresy, koszule w kratę) „fatalność” wyraża negatywną ocenę ówczesnego gustu estetycznego, usprawiedliwionego jednak dopiskiem „Ubieraliśmy się tak, jak mogliśmy” (fot. 5, 6).

Demotywatory internetowe pozwalają nie tylko wyśmiewać rzeczywistość, ale także mówić o rzeczach poważnych – konfliktach pokoleniowych, patologiach społecznych, nostalgii. W Runecie są obecne także przekazy interpretujące negatywne zjawiska lat 90., na przykład ilustracja przedstawiająca wędkarzy wzajemnie wykradających sobie połów prezentuje specyfikę operacji finansowych w tym okresie (fot. 7). Dla demotyatorów poruszających problem patologii społecznych charakterystyczna jest zamiana czasownika „przetrwac” na czasowniki określające konkretne czynności, na przykład „dogadać się”, „zarabiać”: „To były fatalne [lata] 90. Próbowaliśmy się dogadać, jak mogliśmy” (fot. 8); „To były [lata] dziewięćdziesiąte, zarabialiśmy tak, jak mogliśmy” (fot. 9). Połączenie tekstów i zdjęć pokazuje, że użyte czasowniki są eufemistycznymi opisami ilustrowanych działań – dogadywanie się odbywało się za pomocą kija bejsbolowego, a zarabianie pieniędzy oznaczało fizyczną likwidację konkurentów.

Konkluzja

W dyskursie medialnym chronim „fatalne lata 90.” służył kontrastowaniu dekad i dyskredytacji poprzedniej władzy przez wyrażenie wspólnego negatywnego doświadczenia Rosjan. W relacjach wspomnieniowych przymiotnik „fatalne” pojawia się tylko sporadycznie jako określenie negatywnych stron ówczesnej rzeczywistości. Nie jest on dla autorów osobistych relacji adekwatnym określeniem odczuć i przeżyć indywidualnych, ponieważ charakteryzuje dekadę całościowo, nie odnosi się do pojedynczego człowieka, ale do ogólnej sytuacji. Z kolei demotywatory, pełniąc funkcję rozrywkową, są nastawione na wyrażanie pewnych uogólnień oraz ocen wspólnych, co zapewne zdecydowało o popularności frazy „fatalne lata 90.” w wielu komentarzach. Demotywatory jako komunikacyjna realizacja nieoficjalnego dyskursu internetowego łączą użycie czasownika „przetrwac”, typowego dla relacji wspomnieniowych, z medialnym chronimem „fatalne lata 90.”. W tym przypadku przymiotnik „fatalne”, lakonicznie wyrażający wspólne negatywne doświadczenie, nabiera jednak innych znaczeń niż w dyskursie medialno-politycznym, używany jest bowiem w sposób ironiczny, eufemistyczny

i humorystyczny. W pozbawionych powagi i motywacji politycznych demotywach określenie „fatalne lata 90.” służy mediatyzacji między przeszłością a teraźniejszością w tonie humorystyczno-nostalgicznym. Reprezentacje badanego chronimu pojawiające się we wspomnieniach o tej dekadzie są więc egzemplifikacją typowego rozdzwiku między osobistym doświadczeniem a stereotypem utrwalonym w dyskursie medialnym. Rozdzwitek ten istnieje mimo zbieżności pomiędzy owymi perspektywami w kwestii negatywnej oceny tego dziesięciolecia.

↓ lista prac cytowanych

alexsword. “V 90-e pogruzilas’ ne tol’ko Ukraina, no i Novorossia” [“В 90-е погрузилась не только Украина, но и Новороссия”]. *AfterShock*, 28 Sep. 2014, <https://m.aftershock.news/?q=node/260186&page=1>.

“Anekdoty, demotivatory, prikoły” [“Анекдоты, демотиваторы, приколы”], *Vodvore.net*, https://vodvore.net/index2.php?razd_a=104&page=158.

Banks, Marcus. *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*. Translated by Paweł Tomanek, PWN, 2009.

Baranov, Petr [Баранов, Петр]. “»Likhie 90-e«, real’nost’ i mif” [“»Лихие 90-е«, реальность и миф”]. *Политическая партия «КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ»*, 17 Nov. 2011, <https://kprf.ru/crisis/edros/99051.html>.

Bergel’son, Mira [Бергельсон, Мира]. “Sotsiokul’turnaia motivirovannost’ narrativov” [“Социокультурная мотивированность нарративов”]. *Труды международной конференции «Диалог-2007»*, <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2007/materials/html/06.htm>.

Burszta, Wojciech. “Nostalgia i mit”. *Historia: o jeden świat za daleko?*, edited by Ewa Domańska, Poznań 1997, pp. 119-129.

Devianostye. OldSchool [Девяностые. OldSchool], <https://my90.ru/about>.

Dzięgiel, Leszek. "Życie codzienne i historia najnowsza – nowe pole badań dla etnologa". *Etnografia Polska*, t. 40, z. 1-2, 1996, pp. 11-18.

"Eto byli dev'ianostye" ["Это были девяностые"]. *DEmotivatorZ.ru*, <http://demotivatorz.ru/4740-yeto-by-li-devyanostye-my-zarabatyvali-kak-mogli.html>.

Fond Egora Gaïdara [Фонд Егора Гайдара]. "Музеї 90-kh" ["Музей 90-х"]. *Muzeum on-line*, <https://www.colta.ru/90s/about>.

Giedz, Teresa. "Przezwiska o charakterze metaforycznym i metonimicznym mieszkańców wsi Brzeźno w woj. chełmskim". *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, edited by Stefan Warchol, cz. I, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1998, pp. 149-161.

Gutko, Nataliia [Гутко, Наталья]. "Prikol'nye demotivatory na piatnitsy" ["Прикольные демотиваторы на пятницу"]. Миртесен, 5 Dec. 2013, <https://umor37.mirtesen.ru/blog/43009619251/PRIKOLNYIE-DEMOTIVATORYI-NA-PYATNITSU>.

Gutyra, Valeriia [Гутыра, Валерия]. "«Poterianno pokolenie»: mirdetstva v usloviakh sotsial'nykh kataklizmov 1990-kh godov" ["«Потерянное поколение»: мирдетства в условиях социальных катаклизмов 1990-х годов"]. *Вестник Омского университета. Исторические науки*, no. 1(9), 2016, pp. 79-83.

Hajduk-Nijkowska, Janina. "Deficyty w zakresie badań współczesnego folkloru śląskiego". *Deficyty badań śląskoznawczych*, edited by Marek S. Szczepański, et al., Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010, pp. 67-84.

---. *Doświadczenie pamięci: folklorystyczny kontekst opowieści wspomnieniowych*. Uniwersytet Opolski, 2016.

"Issledovanie razveialo mif o »likhikh 90-kh«" ["Исследование развеяло миф о »ликих 90-х«"]. *Рамблер*, 17 Oct. 2018, <https://news.rambler.ru/other/41060462-issledovanie-razveyalo-mif-o-lihih-90-h-tog-da-v-rossii-ubivali-rezhe-chem-pri-putine-a-rekordnym-stal-vtoroy-god-ego-prezidentstva/?updated>.

ivanpotashov. "Eto byli dev'ianostye – proiskhozhdenie" ["Это были девяностые – происхождение"]. *Memepedia*, 12 Sep. 2018, <https://memepedia.ru/eto-by-li-devyanostye/>.

"Kak my vyzhili v 90-kh" ["Как мы выжили в 90-х"]. *ЯПлакаль – развлекательное сообщество*, <https://www.yaplakal.com/forum7/topic1412949.html>.

"Kartinka" ["Картинка"]. *Humorial.ru*, <https://humorial.ru/materials/show/90293?dem=1>.

Kochan, Jan. "Media a tematyzacja świata". *Media i władza. Demokracja, wolność przekazu i publiczna debata w warunkach globalizacji mediów*, edited by Piotr Żuk, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2006, pp. 133-145.

Kopobkova, Evgeniia [Коробкова, Евгения]. "El'tsina predlozhila schitat' 90-e gody sviatymi" ["Ельцина предложила считать 90-е годы святыми"]. *Комсомольская правда*, 6 June 2017, <https://www.kp.ru/daily/26687.5/3711525/>.

Kozyrev, Mikhail [Козырев, Михаил]. "Mikhail Veller o tom, za kakie knigi v dev'ianostye možno bylo sest' v tjur'mu" ["Михаил Веллер о том, за какие книги в девяностые можно было сесть в тюрьму"]. *Телеканал Дождь*, 26 Mar. 2016, https://tvrain.ru/lite/teleshov/kak_vse_nachinalos/veller-406239/.

Król, Marcin. "Wstęp do wydania polskiego". Maurice Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, translated by Marcin Król, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1969, pp. VII-XXVI.

lexa3374. "Vremena ne vybirayut, ili vospominania o 90-kh." ["Времена не выбирают, или воспоминания о 90-х."]. *Живой Журнал*, 2 Jun. 2015, <https://putin-slil.livejournal.com/1123973.html>.

"Likhie 90-e" ["Лихие 90-е"]. *Чернівецький форум*, <https://forumcv.com/viewtopic.php?f=4&t=5834&start=10>.

Love90, <https://love90.org/>.

Maksim1984. “Eto byli likhie devianostye” [“Это были лихие девяностые”]. *Runet.LoL*, <https://runet.lol/pic/eto-byli-likhie-devyanostye>.

max. “Luchshie demotivatory” [“Лучшие демотиваторы”]. *Rusdemotivator.ru*, 26 Mar. 2012, <http://rusdemotivator.ru/demotivatory-prikoily/24723-yeto-byli-lixie-90-e-my-razvlekalis-kak-mogli.html>.

Malinova, Ol'ga Y. [Малинова, Ольга Ю]. “Obosnovanie politiki 2000-kh godov v diskurse V.V. Putina i formirovanie mifa o »likhikh devianostykh«” [“Обоснование политики 2000-х годов в дискурсе В.В. Путина и формирование мифа о »ликих девяностых«”]. *Political science (RU)*, no. 3, 2018, pp. 45-69.

Marinina, Aleksandra [Маринина, Александра], editor. *Byli 90-kh. Tom 1. Kak my vyzhivali; Tom 2. Epokha likhoy sviatosti [Были 90-х. Том 1. Как мы выжидали; Том 2. Эпоха лихой святости]*. Эксмо, 2017.

Medvedev, Sergei [Медведев, Сергей]. “»Likhie devianostye« kak opyt svobody” [“»Лихие девяностые« как опыт свободы”]. *Радио Свобода*, 16 June 2015, <https://www.svoboda.org/a/27252441.html>.

Nazarov Vladimir, and Kirill Rodionov [Назаров Владимир, Кирилл Родионов]. *Mify o 90-kh. [Мифы о 90-х.]*. Издательский дом „Дело” РАНХиГС, 2013.

nostalgia90x. “Nostal' giiā po 90-m” [“Ностальгия по 90-м”], Instagram, <https://www.instagram.com/nostalgia90x/>.

“Nostal' giiā po СССР. Vspomnim kak eto bylo” [“Ностальгия по СССР. Вспомним как это было”]. В *Контакте*, https://vk.com/best_from_90.

“»Oshchuti vozdukh svobody!«: v sotssetiakh nabiraet populiarost' fleshmob pro 90-e” [“»Ощуди воздух свободы!«: в соцсетях набирает популярность флешмоб про 90-е”]. *HTB*, 20 Sep. 2015, <https://www.ntv.ru/novosti/1531356/>.

Popova, Irina [Попова, Ирина]. “Avtobiograficheskiĭ narrativ v kontekste mezhdistiplinarnogo issledovaniĭa” [“Автобиографический нарратив в контексте

междисциплинарного исследования”]. *Известия Тульского Государственного Университета. Гуманитарные науки*, no. 2, 2015, pp. 118-127.

Prizrak saĭta [Призрак сайта]. “Oleg Basilashvili: »Vremiā-El'tssina – nelikhie, asviatye 90-e!«” [“Олег Басилашвили: »Время Ельцина – не лихие, а святые 90-е!«”]. *Новая неделя. Итоги*, 28 Jan. 2014, <http://chelny-week.ru/2014/01/oleg-basilashvili-vremya-elcina-ne-lixie-a-svyatye-90-e/>.

“Semeĭnye istorii vykhoda iz SSSR, ili »lichie« metamorfozy lichnoi zhizni” [“Семейные истории выхода из СССР, или »лихие« метаморфозы личной жизни”]. *Были 90-х*, <http://nk.ast.ru/my90s/konkurs/>.

Shirokalova, Galina [Широкалова, Галина]. “»Likhie devianostye«: semeĭnye vospominaniĭa...” [“Лихие девяностые»: семейные воспоминания...”]. *Диалог мировоззрений: жизненный путь личности, общества, государства. Материалы XIV международного симпозиума*, edited by Андрея В. Дахина, Нижегородский институт управления, 2018, pp. 205-206.

Shutova, Anna [Шутова, Анна]. “»Ostrov 90-kh«: kak eto bylo?” [“»Остров 90-х»: как это было?”]. *Типичная Москва*, 22 Sep. 2015, <https://typical-moscow.ru/ostrov-90-x-kak-eto-bylo/>.

“Slovar' komp'yuternogo slenga” [“Словарь компьютерного сленга”]. *Академик*, 2014, https://comp_slang.academic.ru/115/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F.

Smekhoterapiĭa [Смехотерапия]. “Novaĭa portiĭa demotivatorov” [“Новая порция демотиваторов”]. *Миртесен*, <https://hahatushki.mirtesen.ru/blog/43060912962/Novaya-portsiya-demotivatorov>.

Strukova, Marina [Струкова, Марина]. “Церковь в »лихие 90-е«” [“Тserkov' v »likhie 90-e«”]. *Елицы*, 6 Mar. 2019, <https://media.elitsy.ru/otvety/cerkov-v-lihie-90-e/>.

Sztompka, Piotr. *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2000.

“V 90-e gody” [“В 90-е годы”]. *Trinixy.ru*, 21 May 2012, <https://trinixy.ru/71955-v-90-e-gody-10-foto-tekst.html>.

“Zhizn' v devianostykh. Vospominaniia ochevidtsev” [“Жизнь в девяностых. Воспоминания очевидцев”]. *Pics.ru*, 24 Dec. 2014, <https://pics.ru/zhizn-v-devianostykh-vospominaniia-ochevidtsev>.

↓ abstract

THE TERRIBLE '90S – FROM EXPERIENCE THROUGH POLITICAL MYTH TO E-FOLKLORE

Agnieszka Gołębiowska-Suchorska

The experiences of the first post-Soviet decade are subject to revision by contemporary Russians in various discourses – political, media, and social. The aim of this article is to answer two questions: First, what is the genesis of the chrononym the terrible '90s, which was dominant in the media? Secondly, how was this chrononym adapted to describe the situation of this decade in autobiographical accounts (auto-ethnographic research, memoir posts on the Internet)

and on-line demotivators? The material for this analysis consisted of critical texts on the media genesis of the title chrononym, publications of auto-ethnographic research results, and the outcomes of my own analysis of internet sources.

KEYWORDS: 1990s, media discourse, memories, demotivator